

ÖMƏR XƏYYAMIN RÜBAİLƏRİ M.HADİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

İSLAM QƏRİBLİ,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu Yeni dövr Azərbaycan
ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru,
professor

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının sütunlarından biri olan Məhəmməd Hadi (1789-1920) yaradıcılığının müəyyən qismini onun tərcümələri təşkil edir. O, mükəmməl şəkildə bildiyi ərəb və fars dillərindən onlarla elmi, publisistik və bədii əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edərək əsrin (XX əsr nəzərdə tutulur - İ.Q.) əvvəllərində çıxan "Həyat", "Füyuzat", "Təzə həyat", "Tərəqqi", "Səda", "İttifaq" və "İqbal" kimi mətbuat orqanlarında çap etdirmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, Şərq klassikləri içərisində M.Hadinin rəğbət bəslədiyi, yaradıcılığında bəhrələndiyi və əsərlərini tərcümə etdiyi şairlərdən biri Ömər Xəyyam (1048-1131) olmuşdur. Maraqlı orasıdır ki, M.Hadi yalnız Ö.Xəyyamın rübailərini tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, Türkiyədə yaşayarkən (1911-1913) onun həyat yolu və yaradıcılıq dünyası barədə ətraflı bir məqalə yazaraq İstanbulda çıxan "Tənin" qəzetində ("Tənin", 18 haziran 1911 [5 haziran 1327], N 28) çap etdirmişdir. Bu yazını Ömər Xəyyamın Türkiyədə və Azərbaycanda öyrənilməsi sahəsində ilk adımlardan biri də hesab etmək olar.

Ömər Xəyyamı "ədəbiyyatı-islamiyyənin ən bənam, ən azadəkəlam simalarından" hesab edən M.Hadi müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək belə qənaətə gəlir ki, Ömər Xəyyam hicri tarixinin beşinci əsrinin ortalarında yaşamışdır. Ö.Xəyyamın təhsil illəri, tələbə yoldaşları, yaşam tərzini, əsərləri barədə məlumat verən müəllif təəssüflə qeyd edir ki, Çingiz xanın İrana hücumu əsnasında bir çox qiymətli kitablarla bərabər Ö.Xəyyamın da əsərləri yandırılmış, təsadüf nəticəsində "Rübaiyyatı-Xəyyam" və astronomiyadan bəhs edən "Zici-Cəlal" əsərləri qurtula bilmişdir...

Ö.Xəyyamı "kainati-həyata bədbin bir gözlüklə baxan bu şairi-həkim" adlandıran M.Hadi onun rübailərini üçünün farsca mətnini və nəslrlə tərcüməsini verdikdən sonra mütəfəkkirin son şeirlərindən bəhs edir. M.Hadi qeyd edir ki, Ö.Xəyyamın əsərləri Osmanlı türkcəsinə və Azərbaycan dilinə tərcümə edilib yayılmasa da, onun əsərləri İsgəndəriyyə, London, Paris, Berlin və Hollandiya kitabxanalarında mövcuddur. Müəllif daha sonra bildirir ki, "Xəyyamın "Rübaiyyat"ı Avropa lisanlarına tərcümə olunaraq şairin miləli-mütəməddinə tərəfindən tanınmasına səbəb olmuş və "bu cümlədən olmaq üzərə "Cəbr və müqabilə" kitabı fransızcaya tərcümə olunmuşdur".

Ö.Xəyyamın farsca şeirləri ilə yanaşı, ərəbcə də şeirlərinin olduğunu qeyd edən və bunlardan birinin tərcüməsini verən M.Hadi bildirir ki, "Şair son nəfəsi-həyatında şu sözü də söyləmişdir: Allahummə inni arəftükə əla məblağil- imkani!(Ey mənim Rəbbim, də-rəcəyi-idrakımın imkanı erdiyi qədər səni tanıya bildim.)

* * *

1913-cü ilin axırlarında Türkiyədən Azərbaycana qayıdıb mətbuatla əlaqələrini bərpa edən, "İqbal" qəzetinin redaksiyasında çalışmağa başlayan M.Hadi bu

qəzetdə şeir və məqalələri ilə yanaşı, Ömər Xəyyam Nişaburinin bir neçə rübaisini də tərcümə edərək dərc etdirmişdir ("İqbal" qəzeti, 24 mart, 3,7,12, 25 avqust 1914; №608, 703, 706, 709, 515).

Qəzetin 24 mart 1914-cü ildə çıxmış 608-ci nömrəsində M.Hadinin sərlövhədən əvvəl "Həzrət Xəyyamın şeirlərini tərcüməyə cürət edirəm" adlı qeydi, qeyddən sonrakı müqəddimədə xarakterli hissədə isə Ö.Xəyyam və digər klassik Şərq şairləri haqqında bəzi bilgilər verilmişdir.

Elmi xarakter daşıyan bu məlumatlarda Ömər Xəyyama yüksək dəyər verən M.Hadi yazır: "Ömər Xəyyam ki, mədəni və dühaşunas olan millətlərin tarixində, tarixi-ədəbiyyatında xeyməzəni-əzəmət və ehtişam olmuşdur, Xəyyam zindənamdır, əbədhəyatdır, cavidani bir diriliyə malikdir" ("İqbal", №608).

Sonrakı abzaslarda Seyid Əzim Şirvaninin bir, Hafiz Şirazinin iki beytini misal gətirməklə Qərblə müqayisədə Şərqdə sözə, sənətə qiymət verilmədiyindən gileylənən şair özünün Xəyyamın və Hafizin bir sənəktar olaraq böyüklüyünü tərənnüm edən altı beytlik şeirini verir, daha sonra Xəyyam və onun irsi barədə aşağıdakıları deyir: "İştə səltənəti-hürriyyətin hökmdari-züiqtidarı olan həzrəti-Xəyyamın əşarı, əşari-hərdəmbaharı elmən, fikrən və irfanən yüksəlmiş miləl və əqvamın dillərinə tərcümə edilmiş və ciddən də layiq olduğu məqami-büləndi ehraz eyləmişdir. Xəyyam Şərqdə binam olsa da, Qərbdə banamdır. Xəyyam Şərq-qafildə üfəl etsə də, Qərbi-Şərqdə pırıl-pırıl parlayır və yaşayır. Mən nami-Xəyyamı yaşadan cahani-mədəniyyəyə pərəstiş eylərəm.

Bu gündən etibarən o şairi-həkimin əzhari-əşarını, əşari-hərdəmbaharını tərcümə edirəm və bu gün pək xəzənzadə bir mənəzərə göstərən gülşəni-ədəbiyyatımızı xəndədari-rövnəq və tərəvət etmək istəyirəm.

Xəyyam laqeyd və laübalıdır. O cahanbaha şeirləri tərcümə edəcək bir cürəti-küstaxanə göstərdiyimdən dolay mənə əfv edəcək də əminəm" ("İqbal", №608).

M.Hadinin Ö.Xəyyamdan etdiyi tərcümələrə keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Məlumdur ki, Ömər Xəyyam filosof, münəccim və riyaziyyatçı alim kimi daha çox məşhurdur və tədqiqatçıların fikrincə, o, rübailərini ruhuna təskinlik üçün yazmışdır.

Ö.Xəyyamın konkret olaraq neçə rübainin müəllifi olması bu gün də mübahisəli məsələlərdəndir. Bəziləri onun rübailərinin sayının daha çox, bəziləri isə 225 civarında olduğunu qeyd edirlər. Professor Nəsim Göyüşovun Ömər Xəyyamın "Rübailər" kitabına yazdığı "Xəyyam: Şərq müdrikliyinə timsalı" müqəddiməsindən aydın olur ki, İran alimləri Qasım Qəni və Məhəmməd Əli Foruqinin təhlillərinə və dəqiqləşdirmələrinə görə Ö.Xəyyamın olduğu şübhə doğurmayan rübailərin sayı 178-dir. 48 rübai Ö.Xəyyamın ruhuna uyğun gəlsə də, onların Ö.Xəyyama aidliyi hələ ki, mübahisəlidir (Ömər Xəyyam. Rübailər. Bursa: Dora Basım-Yayın Dağıtım LTD ŞTİ, 2014, s. 21; Bundan sonra: Ö.Xəyyam. Rübailər).

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Ö.Xəyyamın rübailərinin toplandığı əlyazma və çap kitablarının əksəriyyəti qüsurly olmuş, əvvəllər Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələr də uydurma və təhriflərlə dolu mətnlər əsasında edilmişdir (Ö.Xəyyam. Rübailər, s. 21). M.Hadi Ö.Xəyyamın rübailərini tərcümə edərək hansı mənbəyə əsaslandığını göstərmədiyindən, biz onların haradan götürüldüyünü müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəksək də, on rübaidən beşinin farsca orijinalını Ö.Xəyyamın dəqiqləşdirilmiş rübailərinin çap olunduğu kitabdan (Bax: Ö.Xəyyam. Rübailər) əldə edə bildik ki, aşağıda onlardan bəhs edəcəyik.

"İqbal" qəzetinin 608-ci nömrəsində Ö.Xəyyamın iki rübaisinin tərcüməsi verilir. Rübailər aşağıdakılardır: Sən içməsen, içənlərə də tən sənəddir, Mümkün olursa, mən oluram sonra tövbəkar. Ey içməməklə fəxr qılan şəxsi-huşyar, Quldur şərab o işləmə nisbət ki, sənəddir ("İqbal", N 608).

Alüftəyə demişdi ki bir şeyx: - Məstəsen, Hər vaxt başqa bir torun olursan əsiri sən! Alüftə söylədi: - Nə desən mən o! Ya ki sən? Qəlbən də zahirin kimi təqvəpərəstmişən?

("İqbal", N 608)

Birinci rübainin orijinalı belədir:

Gər mey nəxori tənə məzən məstan ra,
Bonyad məkon to hiylət o dəstan ra.
To qorre bedan məşo ke mey mi nəxori,
Səd loqme xori ke mey qolam əst an ra

(Ö.Xəyyam. Rübailər, s.30).

Əgər mey içmirsənsə, məstlərə tənə vurma,
Söylədiklərinlə hiylənin və məkrin əsasını qoyma.
Sən çox da mey içməməyinlə qürrələnmə,
Yüz loxma ki, yeyirsən, mey onun yanında qulam - qul kimidir.

Xatırlımaq istəyirik ki, Ö.Xəyyamın bu rübaisi böyük əruzşünas alim Əkrəm Cəfər tərəfindən də tərcümə olunmuşdur. Həmin tərcüməni də burada veririk: İçmirsən əgər məstləri töhmətləmə sən,
Yüz qəlbi qəmə, dərdə salır hər fitnən.
Sən içməməyinlə fəxr edirsən, lakin
Yüz iş törədirsən daha pis içməkdən

(Ö.Xəyyam. Rübailər, s.31).

Orijinala tutuşdurduqda belə bəlli olur ki, hər iki tərcümə bir növ sərbəst tərcümə təsiri bağışlayır. Bəzi misraların tərcüməsi M.Hadidə, bəziləri isə Ə.Cəfərdə uğurlu alınmışdır.

Orijinalını əldə edər bilmədiyimiz ikinci rübainin altında belə bir qeyd verilmişdir: "Bakı, 23 mart, 1914". Çox mənalı və ibrətamiz bu dördlükdə din xadimi ilə "alüftə" - fikri dağınıq, məst bir adam qarşılaşdırılır. Məst adamın "sən nə desən mən oyam, yəni göründüyüm kimi yəm, sən isə daxilin ilə xaricin təzad təşkil edir. Zahirə abid, təqvəpərəst kimi görünsən də, daxilin fitnə-fəsad yuvasıdır", - sözləri dindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edənlərə tutarlı bir cavabdır.

"Mərifət əhli olan kimsəyə canım qurban" və "Keçmiş gününü heç düşünüb yad etmə" misraları ilə başlayan 3-cü və 4-cü rübailər qəzetin 703-cü nömrəsində "Pəyami-Xəyyam. Ləyamut şairin ölməz sözləri (tənqidçiyuna ithaf)" başlığı altında çap olunmuşdur.

Orijinalını əldə edər bilmədiyimiz birinci rübaidə cahilin söhbətini dünyanın ən böyük əzabı hesab edən şair bildirir ki, imkan olsa mərifət əhlinə canımı qurban edər, başımı yolunda verərəm. M.Hadi rübaini sadə və oxunaqlı dillə belə tərcümə edir:

Mərifət əhli olan kimsəyə canım qurban,
Qoyaram pəyənə baş, gər ola bilsə imkan.
İstəyirsən biləsən ciddən əzab ələmini,
Cahilin söhbətidir işte cahanda niranı

("İqbal", N 703).

İkinci rübainin orijinal mətni belədir:

Əz dey ke qozəşt hiç əz u yad məkon,
Fərda ke nəyamədə əst fəryad məkon.
Bər mande vo qozəşte bonyad məkon,
Hali xoş baş o omr bərbad məkon

(Ö.Xəyyam. Rübailər, s.306).

Dünən ki, keçdi, onu heç yad eləmə,
Sabah ki, gəlməmiş, fəryad eləmə.
Keçmiş və gələcəyi, özül, təməl hesab etmə,
İndini xoş yaşa, ömrü bərbad eləmə.

M.Hadinin tərcüməsi:
Keçmiş gününü heç düşünüb yad etmə,
Əndişeyi-fərda ilə fəryad etmə.
Nə maziyi xatırla, nə istiqbalı,
Halında xoş ol, ömrünü bərbad etmə

("İqbal", N 703).

Ö.Xəyyamın bu rübaisi M.Müşfiq, Ə.Cəfər və Mir Mehdi tərəfindən də dilimizə çevrilmişdir ki, onların da mətnini burada veririk:

M.Müşfiqin tərcüməsi:
Gəl keçən günləri heç yad eyləmə,
Yarın ki, gəlməmiş, fəryad eyləmə.
Gəlmişin, keçmişin üstündə durma,
Halı gör, ömrünü bərbad eyləmə

(Ö.Xəyyam. Rübailər, s.307).

Ə.Cəfərin tərcüməsi:
Bir gün ki keçib gedib, onu salma yada,
Bir gün ki sabah gəlməlidir, yoxdur o da.
Nə keçmişə, nə gəlmişə bağlama bel,
Hal ilə xoş ol sən, ömrünü vermə bada

(Ö.Xəyyam. Rübailər, s.307).

Mir Mehdiyin tərcüməsi:
Ey dost, gəl özünü qüssəyə salma,
Bu köhnə dünyanın qəminə dalma.
Olmayan gəlməmiş, olan keçmişdir,
Olub-olmayanın hayına qala

(Ö.Xəyyam. Rübailər, s. 307).

Diqqət etsək, orijinala ən yaxın və uğurlu poetik tərcümə M.Hadi və M.Müşfiqin tərcümələridir. Əkrəm Cəfərin tərcüməsi şeiriyyət, Mir Mehdiyin tərcüməsi məzmunca zəifdir, daha doğrusu orijinala uyğun deyil.

(Davamı 7-ci səhifədə)

ÖMƏR XƏYYAMIN RÜBAİLƏRİ M.HADİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

“İqbal”ın 706-cı nömrəsində çıxan iki rübai “Pəyami-Xəyyam” başlığı altında çap olunmuşdur. Din xadiminə xitabən deyilən bu rübaidə müəllif bildirir ki, sən bizi sərməst hesab etsən də, biz səndən ayıyıq. Biz şərab, sən isə insan qanı içirsən. Hansımız haqlıyıq, sən ya biz?

Rübaini M.Hadi belə tərcümə edir: Səndən biz, əya müfti ki, çox pərkarız, Sərməstləriz, səndən, əvət huşyarız, Biz badəyi-nab içmədə, sən xuni-bəşər, İnsaf ilə söylə: - Hankımız xunxarız?

(“İqbal”, №706)

Rübainin orijinalı belədir:

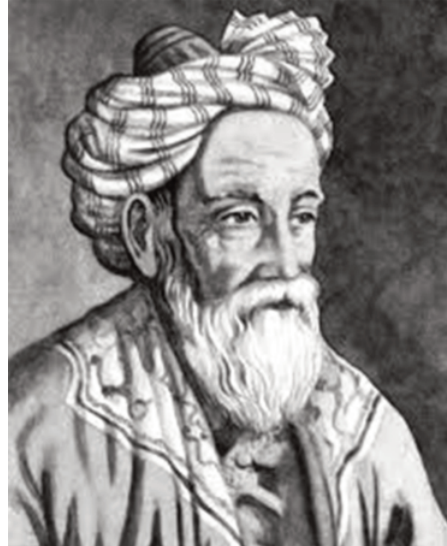
Ey sahebe- fetva ze to pərkartərim,
Ba in həmə məsti ze to hoşyartərim.
Ma xune-rəzan xorim o to xune-kəsan,
Ensaf bedeh, kodam xunxartərim?

(Ö.Xəyyam. Rübailər, s. 486)

Ey fitva sahibi, səndən daha çox bacarıqlıyıq, Məstik, amma səndən daha ayıyıq. Biz üzümün qanını içirik, sən isə insan qanını, İnsaf elə, hansımız daha qan içənlik?

Ö.Xəyyamın bu gözəl və cəsarətli rübaisi Hüseyn Cavid, Əkrəm Cəfər və Mir Mehdi tərəfindən də dilimizə tərcümə olunmuşdur. Ən uğurlu və orijinala az qala üst-üstə düşən tərcümə M.Hadinin tərcüməsidir. Fikrimiz mübahisə doğurmasın deyə, hər üç tərcüməni təqdim edirik:

Həzrəti müfti, sizə nisbətə biz,
Həm ayıgız, həm deyiliz nəşəsis.
Biz içirik badə, siz insan qanı,

Hankımız anlat daha çox vəhşiyiz?
(Ö.Xəyyam. Rübailər, s.487)

Ey müftiyi-şəhr, bizdədir pərgarlıq,
Məstiksə də səndən daha çox huşyarıq.
Sən xalq qanını içmədəsən, biz üzümün,
İnsaf elə, hansımız çox xunxarıq?
(Ö.Xəyyam. Rübailər, s. 487)

Ey şəhər müftisi, səndən pərgarıq,
Bunca sərxoşluqla səndən huşyarıq.
Biz şərab içirik, siz xalq qanını,
İnsaf et, hansımız daha qəddarıq
(Ö.Xəyyam. Rübailər, s. 487).

M.Hadinin tərcümə etdiyi “Müşəf duruyor bir əldə, bir əldə də cam” mısrası ilə başlanan rübainin də farsca mətnini qeyd olunan kitabda tapa bilmədik. Rübainin tərcüməsindən görüldüyü ki-

mi, burda təsvir olunan lirik qəhrəman gah özünü bir əlində Quran olan halal insan, gah da bir əlində mey dolu cam olan haram əhli adlandırır. Bu qəhrəmanın daxilində ikilik var. O, nə tam müsəlmandır, nə də başqa yol əhli, yəni kafir. Həmin rübainin tərcüməsi belə təqdim olunur:

Müşəf duruyor bir əldə, bir əldə də cam,
Gah mərdi-halalız, gah mərdi-haram.
İştə bu göy altında biz o kimsələriz,
Nə başqa yol əhliyik, nə də müsliimi-tam
(“İqbal”, №706).

M.Hadi Ö.Xəyyamın daha dörd rübaisini tərcümə edərək “İqbal” qəzetinin 709 və 715-ci nömrələrində dərc etdirir ki, həmin tərcümələr bunlardır:

Cövründən, ey asiman ki, şadan deyiləm,
Hürəm ki, əsir olmağa şayan deyiləm.
Biəql ilə naəhləsə şayəd meyilim,
Mən də o qədər ağıllı insan deyiləm
(“İqbal”, №709).

Ən yaxşısı könlü mey ilə şad edəlim,
Mazi ilə atiyi də az yad edəlim.
Bu ariyət aləmində bir məhbusu,
Zənciri xirəddən bir az azad edəlim
(“İqbal”, №709).

Xəllaq kimi əlim irişsəydi əgər,
Bu qübbəni ortadan edərdim zail.
Bir başqa fələk bina edərdim yenidən,
İstəklərinə qolay olardı nail
(“İqbal”, №715).

Olduqca əsirin necə pərvaz edəyim,
Eşqinlə nasil nəğməyə ağaz edəlim?
Bir ləhzə gözüm yaşları qoymaz gözümü,
Başqa bir üzü görmək üçün baz edəyim
(“İqbal”, N 715).

1, 2 və 4-cü rübailərin farscası əlimizdə olmasa da, 3-cü rübai Ömər Xəyyamın “Rübailər” kitabında vardır (Ö.-Xəyyam. Rübailər, s. 324). Rübainin farsca mətni belədir:

Gər bər fələkəm dəst bodi çon yəzdan,
Bər daştəmi mən in fələk ra ze miyan.
Vəz no fələke-digər çenan saxtəmi,
Kazade be kame-del rəsidi asan
(Ö.Xəyyam. Rübailər, s.324).

Əgər Yaradan kimi əlim
göy qübbəsinə yetməydi,
Mən bu göy qübbəsinə
(fələyi) aradan götürərdim.
Yenidən elə bir aləm düzəldərdim ki,
Orda ürək öz kamına,
arzusuna asanlıqla çıtsın.

Bu rübai Əkrəm Cəfər tərəfindən belə tərcümə edilib:

Qüdrətdə əgər olsa idim bir yradan,
Yox eylər idim bu aləmi mən ardan.
Sonra yaradardım elə bir aləm ki,
Öz arzusuna asan çata hər insan
(Ö.Xəyyam. Rübailər, s. 325).

Göründüyü kimi, M.Hadinin tərcüməsində rübainin tələbindən doğan qafiyə sistemi pozulsa da, (AABA əvəzinə AB-CA) məzmun qorunub saxlanmış, sərbəstliyə o qədər də yol verilməmişdir.

M.Hadinin Ö.Xəyyamdan tərcümə etdiyi rübailəri nəzərdən keçirəndə bir daha şahidi oluruq ki, şair estetik idealinə uyğun olaraq Ö.Xəyyamın bəşəri mövzulu rübailərini seçərək dilimizə çevirmiş, idealını elan üçün onlardan bir vasitə kimi istifadə etmişdir.